Překlad frazeologismů, přísloví a okřídlených výrazů

Teorie a kritika překladu
Mgr. Božana Niševa, Ph.D.

Frazeologie jako překladatelský problém

- Frazeologii lze považovat za **specifickou vrstvu lexikálního bohatství i lexikálního potenciálu určitého jazyka**, a to i přes některé dílčí mezijazykové shody, i přes výrazný univerzální charakter situací, jimiž je vznik a užívání frazeologismů pragmaticky motivováno.
- Vzhledem k tomu, že **frazeologie není uzavřenou oblastí**, nýbrž právě naopak oblastí výrazně dynamickou, je vystižení emocionálního, hodnotícího i dobového příznačného koloritu frazeologismu úkolem někdy dost obtížným.

➢ Jeden kamarád o druhém občas řekne: „Znám ho jako své boty“. Může ho znát ovšem i jinak: „jako svých pět prstů“, např. v ruštině*: знать как свои пять пальцев*, nebo v polštině: *jak swoje pięć palców*, v němčině „jako svou kapsu“: *kennen wie seine Westentasche* aj.

➢ A co když někdo lže? *Lže, jak(o) když tiskne*, nikoli *lže jako zjednaný*, jak lze číst v jednom překladu z ruštiny. Říká se*: hraje, krade, jí (tj. dělá něco) jak zjednaný*.

➢ A čemu se může někdo nebo něco podobat? Různým věcem. Zatímco v češtině, slovenštině a němčině se lidé podobají *jako vejce vejci* (v češtině se užívá také přirovnání *jako by mu z oka vypadl)*, ruština a bulharština vidí podobnost *ve dvou kapkách vody* (*они похожи как две капли воды*, *приличат си като две капки вода* a angličtina *ve dvou hráščích*: *…like two peas*.

- Při sledování problematiky frazeologie (zvláště u tak vyhraněných a bohatých oblastí, jako je přirovnání), je třeba vzít v úvahu především **tři okolnosti**:

1. Expresivnost frazeologických prostředků (nad základním významem často převládá význam přidružený, konotativní);
2. jejich efemérní, pomíjivý charakter;
3. jejich variabilitu, proměnlivost.

➢ **Efemérní charakter expresivních prostředků** je zde **zdrojem dynamiky**: frazémy rychle zevšedňují, otírají se a jsou stále nahrazovány novými podle toho, jak to dovolují kreativní, tvůrčí schopnosti mluvčích.

➢ **Variabilita frazeologických jednotek** se týká dvou věcí, a to celkového rozsahu a konkrétních komponentů. Podle toho **můžeme mluvit o variacích dvou typů**:

(a) rozsahové variace – možnost vypouštění fakultativních složek frazému, např. *být (na někoho) (sladký) jako med;*

(b) komponentové variace – možnost variace jedné složky, např. *šířit se jako mor* (*jako lavina*; *jako požár*), *mít peněz jako železo* (jako *smetí*, *jako slupek*, *třísek*, *babek*, *hadru*).

Ekvivalentnost frazeologizmů v pohledu mezijazykovém

- Ekvivalenty v pohledu mezijazykovém lze chápat také jako varianty obecného modelu, např.: *koukat na něco jako tele na nová vrata* ≈ rus. *смотреть как баран на новые ворота*; *ani ryba ani rak* ≈ rus. *ни рыба, ни мясо*, ≈ pol. *ni (to) z mięsa, ni (to) z pierza*; *platný jako páté kolo u vozu* ≈ rus. *нужен как собаке пятая нога*.
- I když situace, které k frazeologizaci vedou, jsou v zásadě identické (údiv nad intenzitou, zápor, marnost, neúspěch, či zase naopak nepředstavitelný úspěch v určitém konání) – lze mluvit obecně o „limitních" situacích, veličinách apod.
- Nemusejí tedy být v jednotlivých jazycích typ frazému či konkrétní jazyková podoba frazému zdaleka vždy identické.

➢ Hrají zde v prvé řadě úlohu **faktory historické**; např. společnou součástí frazeologických soustav evropských jazyků jsou zde reminiscence antické (*Achillova pata*, *gordický uzel*), biblické (*starý jak Abrahám*). Dalším zdrojem shod zde mohou být **souvislosti areálové**, **kulturní** či **historická příbuznost jazyků**.

Příklady mezijazykové ekvivalentnosti

č. + slov.: *bez ladu a skladu ≈ bez ladu a skladu, opít někoho rohlíkem ≈ opiť niekoho rožkom, uhodit hřebík na hlavičku ≈ trafiť klinec po hlavičke, udělat díru do světa ≈ urobiť dieru do sveta, malovat čerta na zeď ≈ malovať čerta na stenu, šít něco horkou jehlou ≈ šiť niečo horúcou ihlou, Dočkej času jako husa klasu! ≈ Dočkaj času ako hus klasu!,*

č. + pol.: *Už o tom vrabci cvrlikají ≈ Już o tym wróble (na dachu) ćwierkają; Nové koště dobře mete ≈ Nowa miotła dobrze zamiata, Trefila (padla) kosa na kámen ≈ Trafiła (padła) kosa na kamień, udělat kozla zahradníkem ≈ zrobić kozła ogrodnikiem,*

č. + něm.: *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá ≈ Wie man in den Wald hineinruft, so schallt es (auch) (wieder) heraus; Každý začátek je těžký ≈ Aller Anfang ist schwer, Žádný učený s nebe nespadl ≈ Es ist kein Meister vom Himmel gefallen,*

č. + r. + fr.: *Není ve své kůži ≈ Он не в своей тарелке ≈ Il n'est pas dans son assiette; To mi vyhovuje ≈ Это меня устраивает ≈ Cela m'arrange tout à fait, Jsem (úplně) vyřízenej (člověk) ≈ Я конченый человек ≈ Je suis un homme fini.*

Definice frazeologizmů

- **Frazeologizmy**, resp. ustálenými slovními spojeními, se v jazyce velmi často vyjadřuje ***obraznost***.
- Podstata frazeologizmů spočívá v tom, že tyto stylizační prostředky jsou na jedné straně *univerzálním lidským fenoménem*, na druhé straně se v nich výrazně projevuje *odlišné vidění světa*.

➢ Výstižná je definice frazeologizmů z pera Františka Mika: *Frazeologizmy jako obrazné výrazy životních zkušenosti představují moudrost pokolení. Je to dílo generací a věků. V tomto smyslu mají potom vlastní kulturní hodnotu. Jsou výrazem a odrazem myšlení, cítění, hodnocení, morálního profilu, temperamentu, životního stylu a vůbec materiální a duchovní kultury určité společnosti.* (Miko 1991: 7n., cit. podle Müglové 2013: 254)

- Setkáváme s různými definicemi frazeologizmů, resp. předmětu frazeologie. Avšak v současné české jazykovědě se široce uznává teorie frazeologie a idiomatiky F. Čermáka, viz blíže:

https://www.czechency.org/slovnik/FRAZEOLOGIE%20A%20IDIOMATIKA

https://www.czechency.org/slovnik/FRAZ%C3%89M%20A%20IDIOM

Klasifikace frazeologizmů

- Frazeologismy bývají klasifikovány nejrůznějším způsobem: nejběžnější jsou **klasifikace podle typů či podle okruhů, které plní funkci tertia comparationis**, tzn. předmětu či situace, ke které se přirovnává. Máme tak:

- **frazeologii somatickou**, jejímž základem jsou části těla, např. *střežit něco jako oko v hlavě*, *nemá to ani hlavu ani patu*, *postavit se na vlastní nohy*, *podat někomu pomocnou ruku* aj.,

- **frazeologii faunickou**, tj. zvířecí, např. *dělat z komára velblouda* ≈ něm. *aus einer Mücke einen Elephanten machen* ≈ rus. *делать из мухи слона* ≈ sl. *robiť z komára somára*, *jako slon v porcelánu* (*jako hrom do police*) ≈ fr. *comme un éléphant dans la porcelaine* ≈ něm. *wie ein Elephant im Porzelanladen* ≈ rus. *как слон в посудной лавке* ≈ angl. *like a bull in a china (shop)*, *bít se jako lev* ≈ rus. *сражаться как лев* ≈ něm. *wie ein Lowe* ≈ fr. *comme un lion* ≈ angl. *to fight like a tigre (wild cat)*,

- ve slangu je oblíbená i **frazeologie profesní**: *mít hlad jako herec* (srov. a. *be hungry as a hunter*), *má řečí jako holič*, *vypadnou/zmizet jako cukrář* atd.

- **frazeologismy s numerickým členem**: *plést páté přes deváté* ≈ pol. *pleść piąte przez dziesiąte* ≈ n. *vom Hundertsten ins Tausendste*, *pracovat o sto šest (ostošest)* ≈ pol. pracować na sto dwa, *je toho dvakrát do huby* ≈ pol. *starczy tego na jeden ząb*,

- **frazeologismy obsahující adjektivum s významem národní příslušnosti**: *To je pro něho španělská vesnice* ≈ něm. *Das sind für ihn böhmische Dörfer*, rus. *китайская грамота*, pol. *chińszczyzna* ≈ fr. *C'est l'hébreu pour lui*; *za uherský rok* ≈ pol. *na ruski rok*, sem též: *kanadský žertík*, *turecké hospodářství*; *zmizet po anglicku* ≈ fr. *disparaître à l'anglaise* ≈ angl. *to take French leave,*

- **frazeologismy obsahující vlastní jména, nomina propria** – jsou zvláště zajímavé: může jít o ***jména místní***, jako *Пропал как швед под Полтавой* (český ekvivalent by mohl znít *Dopadli jak sedláci u Chlumce*), nebo o ***jména osob***, kde může dojít i ke kumulaci: *Фетинья Устинье двоюродная Оксинья*, *Сидор Макару родной Харитон*.

➢ V posledním případě jde o něco, co se ve slovenštině označuje výstižně jako ‚rodinkárstvo'; pokud bychom ovšem měli uvedený ruský frazeologismus výstižně přeložit do češtiny, nebylo by to jednoduché.

Předkládání frazeologizmů

- **Jisté zásady při překládání frazeologismů formuloval již Jiří Levý** (1998: 129):

„Kde slovo nemá význam samo o sobě, nýbrž jen jako součást celku, překládá se celek bez ohledu na významy jednotlivých slov. Jako lexikální jednotka se překládají ustálené fráze, idiomy a většina lidových rčení a přísloví. U obrazného výrazu jsou důležité i vedlejší implikace jednotlivých slov, jejich vztahy ke smyslové skutečnosti a vztah mezi myšlenkou a jejím uměleckým výrazem: proto zde vyžaduje i detail pozorné převedení, zvláště tam, kde je součástí vyššího celku – autorova stylu, charakterizačního záměru apod. Nerovná-li se hodnota celku součtu jeho částí, nýbrž nové významové kvalitě, pak si žádá náhradu obdobným celkem českým. (…) Osou, kolem níž se takové přepnutí na jiný celek provede, je **obecné významové jádro** (…). Jsou překladatelské situace, které nedovolí vystihnout všechny hodnoty předlohy. Překladatel se pak musí rozhodnout, které kvality díla jsou nejdůležitější a které je nejspíše možno oželet. Součástí problematiky překladatelské pravdivosti je poznání poměrné důležitosti hodnot v díle.“

Předkládání frazeologizmů

- Frazeologismy nelze překládat podle komponentů, nýbrž globálně, tj. frazeologický celek substituovat celkem jiným (v teorii překladu se zde někdy mluví o tzv. **situačním ekvivalentu**), tj. celkem situačně adekvátním a výskytově podobným.
- Jinými slovy, při překladu frazeologismu jde často o to nikoliv překládat, nýbrž **dosazovat**, **substituovat** to, co se v dané situaci v daném jazyce říká.
- Frazeologie je tou oblastí nominace, tj. oblastí vytváření pojmenování pro věci, jevy a situace, která užívá jednotky větší než slovo, víceslovné, vícekomponentové. K tomu přistupuje ta okolnost, že **frazeologické útvary neslouží pouze neutrálnímu pojmenování určité skutečnosti či situace**, nýbrž jsou výrazně zaměřeny na **subjektivní hodnocení**, jehož podstatou je údiv, překvapení. Frazeologické útvary tak mohou ve zhuštěné podobě zachytit názor, postoj, a současně jej mohou vtipně komentovat.
- Vztah k frazeologismu, tj. k frazeologickému výrazu, eventuálně i k vyšší jednotce – přísloví – je ze všech dosud uvedených důvodů **závažným kritériem**, podle něhož lze **překlad hodnotit**.

- **Stylové rejstříky** (neutrální, eufemistický, pejorativní, ironický, administrativní, knižní, hovorový apod.) jsou při překladu frazeologických jednotek velmi důležité, protože jsou rovněž kulturně podmíněné.

➢ Např. na první pohled nevinný frazeologizmus *Vitamin B haben* (doslova – *mít vitamín B*, frazeologicky – *mít konexe, styky*), který je z jazykového hlediska snadno přeložitelný kalkem, má konotaci *nekalých obchodů*, a proto se nedá použít v běžném spojení *mít kontakty na správných místech*.

➢ Ostražitost je potřebná i při různých frazeologicko-metaforických přirovnáních, protože např. v angličtině je ten největší opilec *opilý jako lord* (*as drunk as a lord*).

- Jazyky často umožňují **alternativní vyjádření různých frazeologizmů** s různým konotačním nábojem a o výběru správného ekvivalentu nejčastěji **rozhoduje kontext**.

- Avšak pokud v jazyce existují dvě a více možností, je při překladu důležité i **kritérium frekventovanosti jednotlivých variant**. Např. pro německý frazeologizmus *das ist starker Tabak* (*to je silný tabák*) má čeština dvě varianty: *to je silný tabák* a *to je silná káva*. Častěji se používá druhá.

Způsoby překladu frazeologizmů

Frazeologizmy lze přeložit:

1. Formálně i sémanticky identickým frazeologizmem (pokud takový existuje), např. k frazeologizmům v němčině *mit dem Feuer spielen*, v angličtině *play with feuer*, ve francouzštině *jouer avec le feu* a v ruštině *играть с огнём* existuje stejně doslovný ekvivalent *hrát si s ohněm*.
2. Významově identickým, avšak formálně vice či méně modifikovaným frazeologizmem, např. něm. *böhmisches Dorf* (doslova: česká vesnice) českým ekvivalentem *španělská vesnice.*
3. Významově identickým, avšak formálně odlišným frazeologizmem, např. anglický frazeologizmus *be born with a silver spoon in the mouth* (doslova: narodit se se stříbrnou lžičkou v ústech) se přeloží do češtiny jako narodit se pod šťastnou hvězdou nebo narodit se ve zlaté kolébce.
4. Opsáním jeho významu;

➢ Nesmíme rovněž zapomínat, že frazeologizmus se v překladu může objevit i na místě, na němž v originálním textu není; v takovém případě dochází k tzv. kompenzaci frazému.

- Vedle známých, univerzálních frazeologizmů existují také **frazeologizmy, které nemají v cílovém jazyce odpovídající ekvivalent** a jsou nositeli specifických konotací, které musí překladatel znát, aby je nepoužil nevhodně.
- Vážnější problémy se mohou vyskytnout při překládání frazémů lidového původu nebo frazémů se speciální zvukovou, rýmovou nebo rytmickou složkou, popř. frazémů onomastických (srov. Habovštiaková – Krošláková 1987: 126n., podle Krejčího 2015: 57).
- V případě nemožnosti vhodným způsobem přeložit nějaký frazém do druhého jazyka doporučuje V. Muhvić-Dimanovská použít opisu a vyznačit v textu hesla, že jde o opis, neboť frazém má svou stylistickou funkci, kdežto opis bude pravděpodobně neutrální (Muhvić-Dimanovski 1993: 324, podle Krejčího, tamtéž).
- Pokud tedy v cílovém jazyce neexistuje žádný podobný frazeologizmus, je možné frazeologizmus přeložit:

(a) neobraznými výrazovými prostředky, např. v češtině neexistuje frazeologizmus *bread – and butter letter* (děkovný dopis za pohostinnost);

(b) jinými formami obraznosti nebo expresivity, např. ruský frazeologizmus *дать дуба* (hrubé lidové vyjádření, že někdo zemřel) – *zdechnout, natáhnout brka*.

Přísloví

- Přísloví jsou metafory (metaforické příměří) a zároveň kontrapunktem významu a zvuku. K jejich vnějších znakům patří stručnost, pregnantnost, hutnost, lapidárnost a konciznost.
- Přísloví jsou kategorickými imperativy životních pravd.
- Přísloví jsou nedílnou součástí lidové poezie, žila odjakživa v ústním podání. Jejich tvůrce neznáme.
- Centrem, odkud se šířila přísloví v Evropě, byla především oblast řecko-latinská.
- Migrace přísloví je přirozenou potřebou každého národního společenství.

➢ Např. sumerské přísloví *Ruka ruku myje*, nalezené na sumerské hliněné tabulce v záznamu klínovým písmem bylo vykalkováno zejména v kulturách Blízkého východu, který sehrál rozhodující úlohu i v dějinách Evropy. Původně mělo význam bratrské soudržnosti a lidské sounáležitosti. Později však se stalo nositelem ironie, egoismu a hrabivosti a stalo se pořekadlem. Na počátku stálo starořecké „cheir cheira niptei“, což si Římané přeložili doslova: *Manus manum lavat* a v této podobě ho převzaly skoro všechny slovanské národy: č. *ruka ruku myje*, srb. *ruka ruku mije*, slov. *ruka ruku umýva*. Je zajímavé, že románské jazyka – naopak – nekalkovaly vždy latinskou formu, např. it. *una mano lava l'altra*, fr. *une main lave l'autre*, šp. *una mano lava a la otra* aj.

Způsoby překladu přísloví

1. Často je možný přesný překlad ve věcném významu, přičemž se každé slovo převádí doslova.

➢ Je možné, že v důsledku toho se v cílovém jazyce se už přísloví nemusí vnímat příznakově, tj. se všemi konotacemi, vedlejšími významy, které se doslovným překladem mnohdy ztrácejí.

2. Vytvoření domácího ekvivalentu, resp. změnit slova (jedno nebo více), přičemž se nutně mění i syntax.

➢ V tomto případě předkladatel musí nejednou změnit to, čemu říkáme myšlenkové pole, použít metonymii apod.

3. Přebere se hotový tvar přísloví z lidové řeči.

➢ Je možné použít sbírky přísloví, pořekadel a úsloví, pokud v cílových jazycích existují. Při tom je však třeba mít na zřeteli skutečnost, že přísloví a pořekadla co do tvarové uzavřenosti, která je rozhodující při výběru výrazů, migrovala a stále ještě migrují, dokonce i stárnou, a vytvářejí celé skupiny širších synonymických řad a filiací (vzájemných závislostí významu).

Okřídlené výrazy

- Pojmenování **okřídlené výrazy** (název *epea pteróenta* pochází ze staré řečtiny a doslova znamená slova s křídly) je příznačné, protože tato slova nezůstala uzavřená ve stránkách knih, neupadla v zapomnění, ale rozletěla se do světa, takže i ten, kdo nikdy nečetl Hamleta, určitě slyšel výroky jako *Být či nebýt* nebo *Je něco shnilého v království dánském.*

➢ Známé jsou i **Caesarovy okřídlené věty** *Kostky jsou vrženy* (*Alea iacta est*), *Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem* (*Veni – vidi – vici*). Nesmrtelný je i výrok Fausta J. W. Goetheho *Postůj, chvíle, jsi krásná* apod.

➢ V ruštině patří k oblíbeným okřídleným výrazům **názvy Krylovových bajek**, např. *Лебедь, рак и щука* apod.

➢ Neméně známé jsou **aluze (odkazy) na Bibli** – *Ecce Homo* (*Ejhle, člověk*); *Fiat lux* (*Budiž světlo*), nebo na mytologii, např. *jablko sváru*, *Pyrrhovo vítězství*, *Augiášův chlév*, *Achillova pata* apod.

- **Tyto okřídlete výrazy nejsou problematické ani při překladu** (přinejmenším do evropských jazyků), protože zpravidla mají v cílovém jazyce svůj ekvivalent. Svou roli zde sehrává spíše kulturologická kompetence překladatele. O tom rozhoduje i žánr textu a funkce okřídleného výrazu.

Další typy okřídlených výrazů

- V poslední době se častým zdrojem okřídlených výrazů stávají **názvy literárních děl**. Některé z nich jsou natolik známé, že nevyžadují žádný komentář (např. *Sofiina volba* W. Styrona, *Červený a černý* Stendhala), ale jiné jsou často natolik spjaté s výchozí kulturou, že v tom případě se překladatel obvykle uchýlí k překladu jejich smyslu nebo použije analogické [pojmenování (např. frazeologizmus), které vyjadřuje jejich poselství.

➢ V německé literatuře jsou to např. názvy děl H. Bölla *Haus ohne Hütter* používaný v situacích, kdy se určitá činnost realizuje neorganizovaně, živelně; *Das Brot der frühen Jahre*, který se používá pro popsání těžkých začátků nějaké činnosti nebo předchozí životní etapy. Dílem G. Grasse *Die Plebejer proben den Austand* se označuje nekonstruktivní, ale ostrá kritika. Okřídleným výrazem z díla W. Bocherta *Draußen vor der Tür* se charakterizuje vyvrhel společnosti (outsider), nebo člověk, který byl vyloučen z nějaké činnosti.

Další typy okřídlených výrazů

- Okřídlené výrazy se s oblibou používají **v publicistických textech**.
- Dalším zdrojem takovýchto obrazných pojmenování jsou **výroky známých i méně známých členů daného jazykově-kulturního společenství** (např. výrok J. F. Kennedyho *Jsem Berlíňan* https://www.irozhlas.cz/veda-technologie/historie/jsem-berlinan-john-fitzgerald-kennedy-studena-valka-usa_2306261701_ara nebo Bismarckův výrok *I blbost lidská jest dar boží*).

➢ Okřídlené výrazy se v publicistických textech často doplňují o nové **aktualizátory**. Např. známá fráze z období bývalého režimu *Proletáři všech zemí, spojte se!* se v novinovém titulku doplní o slovo promiňte: *Proletáři všech zemí, promiňte!*, nebo se různým způsobem modifikuje a aktualizuje, např. *Novináři všech zemí, ztraťte se*!

➢ V Česku se už staly okřídlenými výroky jako *To neřeš* nebo *Padni komu padni*. V případě překladu těchto nových okřídlených výrazů **má už překladatel těžší úkol**, protože některé z nich jsou spjaté s aktuálním politickým, resp. kulturním děním v dané zemi. Musí jednoduše vědět, zda je výrok ve funkci okřídleného výrazu „přenosný i do jiné kultury“ v originální podobě (protože více zemí spojuje stejná historická zkušenost, nebo to tak není a je potřeba ho **explikovat**.

Použitá literatura:

- KREJČÍ, Pavel*: Srbská frazeologie v českém a bulharském překladu : kontrastivní analýza*. Brno, 2015.
- MÜGLOVÁ, Daniela: Okřídlené výrazy, frazeologická spojení, frazeologizmy. In: *Komunikace, tlumočení, překlad aneb Proč spadla babylonská věž?*, Nitra 2013, s. 253-257.
- HEČKO, Blahoslav: *Dobrodružství překladu*. Praha, 2000.
- LEVÝ, Jiří: *Umění překladu*, Praha 1998.
- STRAKOVÁ, Vlasta: K překládání frazeologie. In: *Překládání a čeština*, Praha 1994, s. 85-89.